

# O REPREZENTARE A LUI IUPPITER DOLICHENUS DE LA ILIȘUA

(Cîteva considerații iconografice)

Colecțiile Muzeului de Istorie din Cluj adăpostesc de multă vreme o statueta de bronz reprezentîndu-l pe Iuppiter Dolichenus, aflată în cursul săpăturilor efectuate între 1858—1863 în castrul roman de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) de către C. Torma<sup>1</sup>. Piesa a fost descoperită împreună cu o altă statueta din bronz, ce reprezintă o bacantă<sup>2</sup>, în apropierea porții de est a castrului. Monumentul de care ne ocupăm în lucrarea de față a fost greșit interpretat de descoperitorul lui, ca Marte<sup>3</sup>, și nu a constituit pînă în prezent obiectul unui studiu mai aprofundat<sup>4</sup>. Acest lucru se impune, dat fiind interesul stîrnit de cîteva detalii iconografice și necesitatea completării tabloului privind cultul din Dolichenus în Dacia<sup>5</sup>.

Statueta<sup>6</sup>, confecționată în tehnica „à cire perdue”, cu miezul gol, este fragmentară, lipsind palma mîinii stîngi și toată partea de jos a corpului zeului, parte pierdută prin topire, probabil încă din antichitate<sup>7</sup>. Zeul este înveșmîntat cu o *tunica* cu mincile scurte, ce ajungea probabil pînă la genunchi, iar deasupra cu o *lorica de imperator* („Muskelpanzer”), compusă dintr-un *thorax* mulat perfect pe piept și abdomen după forma mușchilor și o fustanelă cu lambrechinuri. Pe umeri și bicepși are obișnuitele apărătoare, cele de pe brațe fiind compuse din plăcuțe asemănătoare celor ce compun fustanela (v. fig. 1 a). Partea inferioară a cuirasei este delimitată de fustanelă printr-un briu îngroșat, ornamentat în formă de șnur. Pe cap poartă obișnuita bonetă frigiană caracteristică, mult alungită și cu virful întors înainte, iar sub ea o coroană alcătuită din șapte proeminențe ascuțite de forma unor frunze. Deasupra frunții, între două asemenea proeminențe, există un mic glob cu o semnificație pe care vom încerca s-o deslușim mai jos. În mina dreaptă ridicată, zeul ținea securea dublă, *bipennis* (se păstrează orificiul din pumn unde era fixată), iar în cea stîngă se afla celălalt atribut caracteristic, *fulmen*-ul, dispărut și el. Fața zeului, cu nasul drept și ascuțit, avînd ochii cu pupila marcată, este încadrată de barbă și mustăți, tratate sub forma unor șuvițe puternic reliefate, iar ceafa este acoperită de părul coafat sub forma a patru ondule lungi, în formă de „pipă”, interpretate mai schematic și puțin stilizate (v. fig. 1 b). În ciuda unor stîngăcii, mai ales în privința părului și a gîtului prea scurt și gros, piesa este o realizare bună a artei romane

<sup>1</sup> C. Torma, *Az alsó-ílosvai római állótábor s műemlékei. I-ső közlemény*, în *Az Erdélyi Múzeum-egylet évkönyvei*, III, 1864—1865, Kolozsvár, 1866, p. 10—76; cu XIV planșe.

<sup>2</sup> Idem, *op.cit.*, p. 57 sq. pl. IX.

<sup>3</sup> Idem, *op.cit.*, p. 58, p. X.

<sup>4</sup> Litografia piesei (scara 1:1) din lucrarea lui Torma este transpusă fotografic, fără nici un comentariu sau alte indicații, în lucrarea de popularizare a lui George Mánzat, *Monografia orașului Dej*, Bistrița, 1926, p. 12. Piesa mai figurează fără reproducere fotografică, cu un comentariu foarte sumar, în *Civiltà F* 108, cu o datare prea generală (sec. II—III e.n.).

<sup>5</sup> Un studiu complet, de sinteză, referitor la adorarea acestui zeu în provincia Dacia nu există în prezent. Problema a fost tratată într-un context mai larg de către I.I. Russu, în *Acta MN*, VI, 1969, p. 181—183. Pentru Oltenia, v. D. Tudor, în *Apulum*, IV, p. 145—149. O situație incompletă, referitoare la Dacia, în cele două valoroase și indispensabile lucrări ale lui P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951 și *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960.

<sup>6</sup> Muzeul de Istorie Cluj; nr. inv. 4236; înălțimea păstrată: 15 cm; stare de conservare bună, patină verde.

<sup>7</sup> C. Torma, *loc. cit.*

provinciale și credem că nu greșim avansând ideea că statueta de la Ilișua se numără printre cele mai reușite reprezentări ale lui Dolichenus.

Cea mai apropiată și, am adăuga, izbitoare analogie, o constituie un grup statuar din bronz, reprezentând pe Iuppiter Dolichenus pe spatele taurului și pe Iuno dolicheniana pe câprior, descoperit la Mauer an der Url (Noricum) și păstrat la Kunsthistorisches Museum din Viena<sup>8</sup>. Dolichenus de la Mauer an der Url este prezentat în picioare, pe spinarea taurului în mers spre dreapta, ținuta vestimentară compunându-se dintr-o cuirasă cu decolteu dreptunghiular și fustanelă cu lambrechinuri, cu plăcile pe două șiruri, ornamentate asemenea piesei de la Ilișua cu nervură mediană dublă și nervuri secundare paralele și oblice, în felul frunzelor de brad. În plus, Dolichenus de la Mauer are pe umărul drept o mantie scurtă. Demnă de reținut este tratarea aproape identică a capului acestei statuete, cu părul căzut pe ceafă sub forma unor undule schematizate și mai ales coroana, alcătuită numai din șase proeminente, care în cazul piesei de la Mauer sînt ornamentate cu nervuri de frunză. Această piesă ne oferă, credem, posibilitatea încadrării statuetei de la Ilișua într-o serie tipologică comună, realizată pe baza albumelor de modele ce au circulat din Noricum pînă în Dacia, alături de tipare, deși probabilitatea unui import ni se pare mai plauzibilă. Echilibrul dinamic al statuetei precum și orientarea feței impune, și pe baza analogiei de la Mauer, apartenența piesei de la Ilișua unui grup statuar, un Dolichenus pe spinarea taurului, animalul distrugîndu-se odată cu topirea întregii părți de jos a statuetei. În legătură cu datarea ei trebuie avut în vedere că adorarea zeului din Doliche atinge apogeul, în întreg imperiul, la sfîrșitul secolului al II-lea și la începutul celui de al III-lea, în timpul Severilor<sup>9</sup>, perioadă din care datează majoritatea atestărilor epigrafice și iconografice. Avem posibilitatea de a găsi un reper cronologic mai precis cu ajutorul descoperirilor de la Mauer an der Url. Aici, pe lângă piesa menționată mai sus, a fost găsită o a doua statueta a lui Dolichenus pe taur, împreună cu două plăci triunghiulare și o serie întreagă de alte ofrande, ca unelte din bronz și fier, ceramică, toate într-o cantitate impresionantă, probînd în acest fel existența unei comunități religioase și a unui sanctuar. Pe baza citorva fragmente de *terra sigillata* și de pahare retice, complexul este datat după 180–200 e. n., sub Severi<sup>10</sup>. Asemănările stilistice, unele de amănunt, existente între statueta de la Mauer și cea din nordul Daciei, precum și cunoștințele noastre în legătură cu perioada în care se practică cultul lui Dolichenus în Dacia romană<sup>11</sup> ne determină să atribuim piesa de la Ilișua sfîrșitului secolului al II-lea și începutului celui de al III-lea secol al e. n., în timpul lui Septimius Severus sau al urmașului său Caracalla.

Cealaltă statueta de la Mauer<sup>12</sup> se încadrează în aceeași serie tipologică, cu unele deosebiri de amănunt, precum un *paludamentum* mai lung, un *cingulum* și o *tunica* cu mîneci lungi. Tratarea feței este și ea diferită, lipsind și coroana de sub bonetă. Cu mici deosebiri, neesențiale, se prezintă o statueta de la Desa (jud. Dolj)<sup>13</sup>. În cazul ei se păstrează *fulmen*-ul, ținut în mîna stîngă cu pumnul strîns, ca un baston, la fel ca și Dolichenus de la Mauer<sup>14</sup>.

<sup>8</sup> Robert Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, [1967], p. 36 sq., nr. 19, pl. 13–14; Merlat, *Répertoire*, nr. 150.

<sup>9</sup> P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, p. 18.

<sup>10</sup> Idem, *op.cit.*, p. 143. Descoperirile de la Mauer an der Url în *Répertoire*, nr. 149–165.

<sup>11</sup> Am putut stabili, pe baza inscripțiilor databile, că majoritatea lor se încadrează în timpul Severilor (193–235 e.n.): CIL, III 7659, 7997, 7645 (= *AISC*, I, p. 107 sq. 4), *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 361, *StCl*, XII, 1970 p. 165, 2 (= *Apulum*, IV, p. 105), *Dolj*, II, 1911, p. 269, fig. 7, *ActMuz*, 1956, p. 123 sq. 2 și Gordianus III.: *ActMuz*, 1956, p. 131, 9, *Apulum*, VII, 1, p. 401 sqq., fig. 1, *ActaMN*, V, 1968, p. 457 sqq. 5, fig. 5. Cele mai timpurii atestări sînt din timpul domniei lui Antoninus Pius: *AnB*, 1930, fasc. 7, p. 21 (= *SCIV*, XXI, 1, 1970, p. 157, fig. 1 a–b); CIL, III 1128 și Marcus Aurelius: *JÖAI* VII, 1904, Bbl., col. 149–152 (= *ArchÉrt*, 1946–48 p. 183, nr. 3). Cf. și M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII, 1, p. 189.

<sup>12</sup> R. Fleischer, *op.cit.*, p. 34 sq., nr. 18, pl. 10–12; Merlat, *Répertoire*, nr. 149.

<sup>13</sup> V. Părvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, în *Analele Academiei Române. Mem. Secț. istorice*, XXXVI, Buc., 1913, p. 26 sq., 30, pl. IX, nr. la – b (= *ArchAnz*, 1913, col. 391, nr. 30, fig. 20; Merlat, *op.cit.*, nr. 40); piesa e considerată a fi opera unui meșter local. Atestările epigrafice și iconografice în legătură cu Dolichenus în Dacia sînt grupate la Merlat, *Répertoire*, la nr. 17–41. Regretatul savant francez avea cunoștință de numai patru reprezentări (nr. 23, 34, 35, 40) și de o mîna votivă (nr. 41). Numărul inscripțiilor și al reprezentărilor, la ora actuală, este mult mai mare, fapt ce impune o completare a acestui Repertoriu (pentru capitoul iconografic, v. *infra*, notele 22–24).

<sup>14</sup> R. Fleischer, *op. cit.*, nr. 18, pl. 10–12.



Fig. 1. — a. Dolichenus de la Ilișua — fața.



Fig. 1. — b. Dolichenus de la Ilişua — spatele.

Modul de susținere a acestui atribut poate însă diferi, ca în cazul celeilalte piese de la Mauer an der Url<sup>16</sup> și, prin analogie, al statuetei de la Ilișua, ambele relevind priza atributului în felul denumit de noi „pe antebraț”<sup>16</sup>. Statueta de la Desa este inferioară artistic, plastica ei manifestând multă stingăcie în redarea feței și a părului, precum și a veșmintelor, schițate oarecum prin incizarea puțin adincă a detaliilor. Piesa de la Desa, aparținând primei jumătăți a sec. IIIe. n., este singura reprezentare în Dacia Inferioară, din categoria statuetelor din bronz. O transpunere în piatră a acestui tip o constituie o piesă de marmoră ce provine tot din Dacia Inferioară, din satul Prapor (jud. Dolj)<sup>17</sup>. Zeul are pe șoldul drept un *gladius*, atârnat de un *balteus*, și un *paludamentum* pe umărul stâng, prins cu o fibulă rotundă. O statueta asemănătoare, tot de piatră, este cunoscută de la Carnuntum<sup>18</sup>. Piese de bronz s-au mai găsit în Germania, la Wickelshof<sup>19</sup>, Britannia (Cirencester-Corinium; cap al lui Dolichenus)<sup>20</sup> și în alte provincii<sup>21</sup>.

Iconografia lui Dolichenus prezintă o serie de aspecte interpretative din punctul de vedere al cultului, de care nu ne vom ocupa în amănunțime. Vrem numai să menționăm în treacăt că reprezentările acestui zeu mai cuprind în afara statuetelor de bronz și piatră, reliefuri<sup>22</sup> din calcar sau marmoră și plăci triumphiare<sup>23</sup>. Tot în legătură cu acest cult, dar în general fără a-l reprezenta pe zeu, sînt și mîinile votive, așa numitele *dextrae elatae*<sup>24</sup>, piese de ofrandă ale credincioșilor.

În general, în toate reprezentările zeul este redat cu boneta frigiană și îmbrăcat cu o cuitasă cu lambrechinuri de tip roman, de felul costumului militar împărătesc atestat de așa-zisele statui *loricatae*<sup>25</sup>. Ca atribute are în mîna dreaptă ridicată securea cu tăiș dublu, iar în cea stîngă mînunchiul de fulgere stilizat. De cele mai multe ori este reprezentat pe spinarea taurului, în picioare, adesea alături de perechea sa, Iuno dolicheniana, pe căprior<sup>26</sup>. Prototipurile originare ale lui Dolichenus sînt găsite în reprezentările unor zeități ale furtunilor și cerului din Anatolia, Mesopotamia și Siria, zei-tauri, redați cu securea dublă și fulgerul, pe spatele taurului, pe monumente ce datează încă din mileniile III—II î.e.n.<sup>27</sup> Devenit un zeu suprem uranian, cu atribute ce vizează universalitatea, el pătrunde în imperiul roman, după ce patria de origine, Com-magene, este cucerită în 71 e.n. Primind numele de Zeus și Iuppiter, această divinitate sincretistică, de origine orientală, este pe de-a-ntregul o creație a epocii romane, *interpretatio Romana* manifestîndu-se prin îmbrăcarea zeului, cu atribute de origine orientală, în *lorica* împărăților romani și prin adăugarea numelui de Iuppiter. Aproape inexistent în epoca elenistică și rar întîlnit în cea romană, chiar în patria lui, Siria, cultul lui Dolichenus se extinde vertiginos, cu începere din timpul lui Hadrianus, în tot imperiul, fiind curînd adoptat ca zeu militar prin excelență și periclitînd poziția lui Iuppiter ca șef al pantheonului roman.

<sup>16</sup> Idem, *op.cit.*, nr. 19, pl. 14.

<sup>17</sup> Pentru acest fel de priză, v. spre exemplu, Heinz Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland. II, Trier*, Mainz, [1966], pl. I, 1, 2; II, 3; S. Reinach, *RépStat*, II, p. 7, nr. 1; 8, nr. 4, 9, nr. 6 etc.; *ActaMN*, III, 1966, p. 465 sq., fig. 1.

<sup>18</sup> D. Tudor, *OUR*<sup>3</sup>, p. 217, fig. 58, 1.

<sup>19</sup> S. Reinach, *op.cit.*, p. 16, nr. 7.

<sup>20</sup> Idem, *op.cit.*, p. 16, nr. 8; Merlat, *Répertoire*, nr. 343.

<sup>21</sup> J.M.C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, [London, 1963], nr. 34, fig. 38.

<sup>22</sup> Merlat, *Répertoire*, nr. 124 (Ungaria?), nr. 297 (Belgia?) etc.

<sup>23</sup> Din Dacia avem cunoștință despre două reliefuri: C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 254 sq., nr. 11, fig. 18, 2 (= *Répertoire*, nr. 35); A. Bodor, în *EmKel*, p. 105, fig. 3. Al treilea relief, posibil dolichenian, îl cunoaștem numai din indicațiile bibliografice: P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 133, nota nr. 5; *Répertoire*, nr. 34.

<sup>24</sup> În Dacia s-au descoperit două plăci triumphiare, ambele fragmentare: una la Potaissa (Csallány Gábor, în *ArchÉrt*, XXX, p. 181 sq.; *Répertoire*, nr. 23) și cealaltă la Răcari (D. Tudor, în *Apulum*, IV, p. 145 sq.).

<sup>25</sup> Două mîini votive cunoaștem din Dacia: una provine, se pare, de la Orheiul Bistriței, fiind descoperită în Galiția, la Myszkow (azi în Muzeul Ossolinski Lvov; v.W. Demetrykiewicz, în *JÖAI*, VII, 1904, Bbl., p. 150 sq., fig. 28; cf. și M. Macrea, *op.cit.*, p. 189), iar cealaltă s-a descoperit la Cătunele de Jos (jud. Mehedinți); v. D. Tudor, în *AISC*, II, p. 185, fig. 5.

<sup>26</sup> Vezi A. Alföldi, *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, în *MitDArchInst* (Röm. Abt.), 50, 1935, p. 117 sqq.

<sup>27</sup> Despre iconografie, v. P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 31 sqq și Halil Demircioglu, *Der Gott auf dem Stier. Geschichte eines religiösen Bildtypus*, Berlin, 1939, p. 86—88.

<sup>28</sup> Merlat, *op. cit.*, p. 52 sq și Demircioglu, *op. cit.*, cap. I—IV.

Revenind la statueta de la Ilișua, am remarcat acel glob plasat deasupra frunții zeului, între două proeminențe din cununa de frunze de stejar (?) de sub bonetă. Este destul de curios faptul că această bilă sau glob de pe fruntea lui Dolichenus de la Ilișua pare a fi un caz singular, pe care nu l-am întâlnit în alte reprezentări ale zeului, fapt cu atât mai interesant, cu cât este știută invariabilitatea și rigiditatea în aplicarea canoanelor, atunci când este reprezentat acest zeu. Acest lucru se datorează, după unii specialiști, interesului scăzut al artiștilor pentru variație și preocupării în special pentru respectarea tradiției<sup>28</sup>. O explicație a acestei excepții s-ar putea totuși da, dacă avem în vedere caracterul universal al zeului care, sub influența doctrinelor chaldeene, tinde să devină un *rector orbis*<sup>29</sup>. În unele inscripții Dolichenus este numit și *aeternus* și *conservator*, în legătură cu caracterul imuabil al infinitului cosmic. Globul, în concepția anticilor, este simbolul lumii, al universului, al cerului<sup>30</sup>. Ca semn al dominației acestei divinități asupra lumii, al victoriei sale, adoratorii au asociat cultului său reprezentarea globului, uneori cu simbolul stelelor (cruci, svastici etc.), glob pe care îl întâlnim la unele miini votive, susținut de degetele acestor *manus dei*<sup>31</sup>. Globul, începând cu epoca lui Caesar și Augustus, devine un motiv principal al simbolismului imperial, Cezarii fiind adesea reprezentați pe monede cu globul în mână sau stînd pe un glob, ca semn al stăpînirii lor atotputernice<sup>32</sup>. Deși caracterul solar al cultului lui Dolichenus este negat de unii cercetători, printre care și Merlat<sup>33</sup>, există fără îndoială unele tangențe între Dolichenus, Heliopolitanus și Sol. În cazul plăcilor triumphiare și al altor monumente dolicheniene, reprezentările zeului sînt însoțite de cele ale lui Sol și Luna, care împreună cu acvila întregesc caracterul cosmic al acestei religii. După oficializarea lui Sol ca protector al imperiului, de către Heliogabalus și apoi Aurelianus, se observă tangențe între teologia solară și cea cosmică, ambele manifestînd velleități panteiste și concurînd, alături de cultele lui Sarapis și Isis, și de mitraism, pentru supremația în panteonul roman. Există cîteva inscripții ce dovedesc o sincretizare între Dolichenus și Heliopolitanus, respectiv Sol, sau cel puțin o strînsă legătură între acești zei uranieni<sup>34</sup>. Unul din atributele lui Sol este globul, ce figurează alături de bici pe mai multe monumente, printre care un relief din sec. IV e.n. din sanctuarul de pe Esquilin<sup>35</sup>. Sol este reprezentat cu o cunună de raze și cu nimfă, avînd mina dreaptă ridicată aidoma miinilor votive dolicheniene, gest întâlnit și pe monede din timpul lui Probus, Maximinus Daza și Constantinus. S-a demonstrat însă că în acest caz, gestul ridicării miinii drepte nu este în legătură cu cultul lui Dolichenus<sup>36</sup>. Și o ultimă constatare impusă de un detaliu iconografic: coroana cu cele șapte proeminențe. În cazul uneia dintre statuetele de la Mauer an der Url<sup>37</sup>, coroana era alcătuită din șase proeminențe decorate cu nervuri de frunză, ceea ce ar indica, se pare, o cunună din frunze de stejar, așa cum poartă Iuppiter greco-roman<sup>38</sup>. Majoritatea reprezentărilor lui Sol îl prezintă pe acesta cu coroana alcătuită din șapte raze, simbolizînd cele șapte planete. Este însă destul de problematic dacă, în cazul statueții de la Ilișua, cununa de pe cap poate fi astfel interpretată, ca un semn al contaminării cu Sol, deși globului nu-i putem atribui alt sens decît în legătură cu caracterul cosmic al cultului dolichenian.

<sup>28</sup> Merlat, *op. cit.*, p. 33 și nota 1.

<sup>29</sup> Idem, *op. cit.*, p. 115.

<sup>30</sup> Otto Brendel, *Symbolik der Kugel*, în *MittArchInst* (Röm. Abt.), 51, 1936, p. 53 sqq.

<sup>31</sup> Ca, de exemplu, în cazul miinilor votive de la Myszkow și Cătunele de Jos (v. *supra*, nota 24). Despre această problemă v. F. Lang, *Die Dolichenus Votivhand des Budapest Nationalmuseums*, în *ArchÉrt*, 1946–48, p. 183–188 și Merlat, *op. cit.*, p. 177–183.

<sup>32</sup> Vezi A. Alföldi, *op. cit.*, p. 117 și pl. nr. 8.

<sup>33</sup> Merlat, *op. cit.*, p. 181.

<sup>34</sup> CIL, III 3462 = 13366 (Aquincum): IOM Dulceno Heliopolitan(o); cf. și Z. Kádár, *Die kleinasiatisch syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, E. J. Brill, 1962, p. 15, pl. II, 2; CIL, VI 412 (dolichenus de pe Aventin): IOM a(eterno) D(olicheno) et Soli digno praes (tanti) ... și mai ales 413 (Aventin): IOS(oli) p(raestantissimo) D(olicheno) et Iunoni sanctae Herae ... (cf. Z. Kádár, *op. cit.*, p. 35 sq., și nota 1 de la p. 36).

<sup>35</sup> F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, II, Paris, 1896, p. 202, fig. 29.

<sup>36</sup> Merlat, *op. cit.*, p. 180 sq.

<sup>37</sup> V. *supra*, nota nr. 8.

<sup>38</sup> O statueta de la Turda, în Muz. Ist. Cluj; C. Pop, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465, fig. 1.

În legătură cu boneta frigiană pe care o poartă Dolichenus de la Ilișua, mult alungită și țuguiată, aducând ușor a coif, ea apare mai rar sub această formă, însă este întâlnită și în cazul unor monumente mitrice<sup>39</sup>.

Adoptînd criteriul de stabilire a unor serii tipologice pentru reprezentările dolicheniene, bazat pe relația dintre zeu și taur<sup>40</sup>, sistem ce oferă posibilități mai reduse de nuanțare, statueta de la Ilișua se încadrează în principala categorie, care grupează majoritatea acestor reprezentări.

Rîndurile de mai sus au fost o încercare de abordare a unui aspect, cel iconografic, al cultului acestui zeu sirian, fără pretenția de a epuiza toate problemele legate de iconografia acestuia în Dacia romană. Piesa de la Ilișua este încă o dovadă a caracterului militar al acestui cult, care se practica în marile orașe ale Daciei romane și în centre militare. Din nordul Daciei Porolissensis se cunosc citeva inscripții dedicate acestui zeu, provenite din castru sau din zona lor, la Cășei<sup>41</sup>, Romita<sup>42</sup>, Buciumi<sup>43</sup> și probabil Orheiul Bistriței<sup>44</sup>. Statueta de la Ilișua, asemănătoare stilistic cu piesa de la Mauer an der Url din Noricum, trebuie să fi ajuns în acest castru pe calea importului de tipare sau de piese finite, pe cale nordică, via Aquincum-Porolissum. Majoritatea produselor toreuticii descoperite în Dacia romană trebuie considerate ca importuri dinspre vest<sup>45</sup>, piesa de care ne-am ocupat putînd proveni chiar dintr-un atelier noric. Statueta din castrul de la Ilișua vine să întregască, din punct de vedere iconografic, tabloul unuia din cele mai răspîndite culte orientale, în imperiu și în provincia traiană, la sfîrșitul secolului al II-lea și începutul celui de al III-lea.

DAN ISAC

#### A REPRESENTATION OF IUPPITER DOLICHENUS FROM ILIȘUA (SOME ICONOGRAPHIC CONSIDERATIONS)

(Abstract)

An interesting bronze statuette representing Iuppiter Dolichenus was discovered in the course of the diggings in the Roman camp at Ilișua (Bistrița-Năsăud district). It has been for a long time considered as being Mars, which need a reconsideration. The god represents a high Phrygian cap on his head, wears a *tunica* with shortsleeves, and over it, a military imperial *lorica* with lambrequins. The lower part of the statuette melted away during a fire in the ancient times. The figure held a *bipennis* in its right hand and had a *fulmen* in the left, both of them are lost now. Under the Phrygian cap there is a crown with seven proeminences and a little sphere placed between the two of these proeminences.

A similar crown with six proeminences, but without this sphere, adorns the head of a similar statuette found at Mauer an der Url (Noricum). According to this analogy, the crown can be interpreted as a garland of oak leaves, similar to that worn by Greek-Roman Iuppiter.

<sup>39</sup> M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I, Haga, 1956, nr. 357, fig. 102 (relief Roma); II, Haga, 1960, nr. 1794, fig. 464 (Cautopates de la Aquincum), nr. 1987, fig. 519 (Attis? de la Apulum; cf. și *Civiltà* F 127, pl. XXXVI).

<sup>40</sup> Halil Demircioglu, *op.cit.*, p. 87, stabilește cinci serii tipologice după un criteriu nu îndeajuns de maleabil. Astfel, statueta de la Desa face parte din seria E, ce cuprinde reprezentări ale lui Dolichenus în picioare, pe pămînt, fără taur. Ideea nu este cu nimic susținută, dată fiind lipsa părții inferioare a statuei. Din contra, analogiile pledează pentru apartenența acestei piese la un grup sculptural Dolichenus pe taur, fapt valabil și în cazul statuetelor de la Ilișua.

<sup>41</sup> CIL, III, 7630; *ActMuz*, 1956, p. 123–125, nr. 2 și 131, nr. 9.

<sup>42</sup> *ActaMN*, V, 1968, p. 451 sqq., nr. 5, fig. 5.

<sup>43</sup> CIL, III 7645 (= *AISC*, I, p. 107 sq, nr. 4).

<sup>44</sup> *ArchÉrt*, 1946–48, p. 183, nr. 3.

<sup>45</sup> Vezi C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 146, nota 1; pentru circulația bronzurilor în nordul Daciei, v. și D. Isac, în *Studia*, series Hist., fasc. 2, 1967, p. 7–11.

The author thinks that this crown cannot be taken for a garland made of sun rays, and to indicate an influence of sun god (Sol). The sphere is the symbol of the world and universe belonging to the cult of Dolichenus, referring to the votive hands (*dextra elata*). It is also a main motive of the imperial symbolistics and at the same time an attribute of Sol.

The statuette from Ilișua dates from the end of the II<sup>nd</sup> or the beginning of the III<sup>rd</sup> century A.D. As so many bronze pieces in Dacia this too seems to be an imported statuette, possibly from Noricum and arrived in Dacia Porolissensis on North on the way Aquincum-Porolissum.